

ЗА ЕДИН НАРАХ LEGOMENON В КНИГА ЦАРСТВА

В днешния доклад бих искала да насоча вниманието ви не към един, а към два хапакса, които се срещат в текста на старозаветната книга Царства. За текстологическото сравнение съм използвала следните ръкописи: Архивски хронограф (РГАДА, ф. 181, № 279/658, края на XV в. – по-нататък А), четири среднобългарски ръкописа: РНБ, F.I.461, XIV в. – по-нататък P¹; РГБ, ф. 178, Муз. 3750. Среднобългарски ръкопис (молдавска редакция) на книги Царства, XV в. (по-нататък М), РГБ, ф. 256, Румянцев № 29, 1537 г., молдавска редакция – по-нататък R; РГБ, ф. 87, Григ. № 1/М 1684, ресавски, първа половина на XVI в. – по-нататък G, и четири руски ръкописа (РГБ, ф. 173, Московска духовна академия № 12, 1470–1490 г. – по-нататък D; РНБ, Сол. № 75/75, XV–XVI в. – по-нататък S; РГБ, ф. 304.I № 728, XV в. – по-нататък T; РГБ, ф. 310, Ундолски № 1, XV в. [1480 г.] – по-нататък U). Светото писание се цитира по Синодалната библия и по издание-то на BROOKE, MCLEAN, THACKERAY 1927. Текстовете от Архивския хронограф се цитират от текстовия корпус на <http://histdict.uni-sofia.bg>.

Преди да се заемем с изследването на редките лексеми, нека да се запознаем с контекста, в който са употребени.

По време на конфликта между Давидовия и Сауловия дом военачалникът Авенир решава да премине на страната на Давид и да му помогне да стане владетел на целия израилев народ. Но без знанието на Давид пълководецът Иоав коварно подмамва и убива Авенир, за да отмъсти за смъртта на брат си Асаил, загинал в битката при Гаваон. Когато научава за постъпката му, Давид казва: „не съм виновен аз и царството ми пред Господа во веки за кръвта на Авенира, Нировия син; нека тя падне върху главата на Иоава и върху целия му бащин дом; нека в дома на Иоава има винаги човек със семетечение, или прокажен, или който се подпира на тояга, или който пада от меч, или който се нуждае за хляб“ (СБ:2 Цар 3:28–29). Именно в тази клетва по адрес на Иоавовия дом се намира нашият *haxax legomenon*.

В Архивския хронограф мястото гласи:

2 Цар 3:28-29 А 231d: да не ѡско҃дѣтєть ѡ домоу нѡвѣлѣ. вѣзнагѣѡе (В-во҃долози) прокаженне. н не нмоу҃ши ннчѣ҃же. н да падаѡть ѡро҃жнѣмѣ. н желанне хлѣба да во҃дѣть ѣмоу.

2 Цар 3:28-29 Gr.: καὶ μὴ ἐκλίποι ἐκ τοῦ οἴκου Ἰωαβ γονορρυῆς καὶ λεπρὸς καὶ κρατῶν σκυτάλης καὶ λίπτων ἐν ῥομφαίᾳ καὶ ἐλασσοῦμενος ἄρτοις.

¹ Изказвам сърдечна благодарност на проф. Светлина Николова за възможността да работя с този препис.

Гръцката лексема γουρρουῖς (буквално – *човек със семетечение, всъщност болен от трипер*) – е предадена в различните редакции на славянския текст с две крайно озадачаващи лексеми. В най-ранния запазен препис на превода на Царства Р, както и в среднобългарските преписи R и M (молдовска редакция), стои лексемата *зудолози*, им. п. мн. ч. от същ. име *зудологъ*. В старобългарските паметници тя е регистрирана само в този библейски стих (*СДРЯ:512* изливающий семя; *Miklosich:233* seminifluus, gonorrhoea affectus; *СРЯ 11–17:69*). Първото, което прави впечатление в лексемата *зудологъ*, е особеността ѝ фонетичен облик – завършекът на *-лог-* е на пръв поглед гръцки, но предполагаемият корен *зуд-* не е специфичен за гръцкия език. Малобройни са лексемите с корен *sud-/zud-* и те са основно от латински произход, срв. *σουδάριον* – кърпа (за пот) (*Sophokles:1001, Liddell:1621*). В наличните речници на класическия старобългарски език липсват близки думи, които да помогнат за етимологизацията на тази лексема. Единствената възможност ни се открива от глагола *зудити* със значение *докучатъ кому-либо, раздражатъ кого-л.* Зудить его слово-то правое, яко мозоль (*СРЯ 11–17:69*). У Дал глаголът *зудить* има и значение *сърбя, от зуда* – ‘*сърбеж, обрив*’, но и връзка с монгол. *зудыр* – неопрятност, нечистота (*Даль I:696*).

Според критичния апарат на изданието на Брук, Маклийн и Текери в текста на Септуагинта за това място не са регистрирани разночетения. И все пак едно от възможните обяснения на този *vocabulum obscurum* се крие именно в разночетене в старозаветния текст, което не е достигнало до нас. В еврейски думата, която се превежда с гръцкото γουρρουῖς, е *zûb, zoob* – от примитивен корен със значение „тека свободно“ (като вода), т.е. (в частност) да имаш течение от половите органи (<http://sacred-texts.com/bib/poly/h2100.htm>). Близкото звучене навежда на мисълта за неоцелял гръцки образец, в който еврейската дума *zûb, zoob* е останала непреведена и е била транслитерирана, откъдето би могло да дойде и четенето в славянския превод.

Друго възможно обяснение може да се търси в повреден старобългарски апограф и последвало неправилно разчленяване на текста от преписвача. В едно евентуално написание извъ *оуда* *лѡи* гръцкото съставно съществително γουρρουῖς би било калкирано: значението на γουρή- като полов орган (*Lidl:356*) е предадено със старобългарското *оудъ*, а втората съставка от глагола *ρέω* – ‘*тека, разливам се*’ е преведена с отглаголното съществително *лѡи* с гласна в о-степен от глагола *лея* – *лѡи*, *лѡи*². Старобългарското *оудъ* с най-общо значение ‘*част от тялото, телесен орган*’ има и конкретното значение ‘*полов орган (мъжки)*’, каквото намираме във Второ писмо на патриарх Евтимий до Никодим от Тисмена, вж. напр. *яко вода истечеет ѡт оуда* (*Kaluźniacki:221*).

² *Фасмер II:513*: Связано чередованием с *лѡи*, *лѡи* (см.); ср. лит. *āilajis* м. "сток", *įlajai* м. мн. "глина" – от *lįeju, lįeti* "лить", *lįdau, lįdyti, lįdinu, lįdinti* "топить жир, сало".

В Стария завет думата γογορρούς се среща още на две места. Тук цитирам славянския превод на текста по Архивския хронограф. В Числа 5:2 четем: повѣли ѿномъ ꙗвѣмъ • да ꙗспустѣтъ ѿсе полка всего прокаженыа • ѿ всего пронѣвающѣго сѣмѣ ѿ всего нечѣста дѣшею • (A129c) πρόσταξον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ ἐξαλοστειλάτωσαν ἐκ τῆς παρεμβολῆς πάντα λεπρὸν καὶ πάντα γογορροῦν καὶ πάντα ἀκάθαρτον ἐπὶ ψυχῇ. В 15 глава на Левит (A119abc) се описва законът „за оногова, който има течение, и за оногова, комуто се случи изливане на семето, що го прави нечист“ (СБ Левит 15:32). Там гръцката лексема е преведена по няколко начина лѣлѣ сѣ (15:8, 119a), ѿзлнѣан сѣ сѣмѣ (15:9, 119a), ѿзлнѣан сѣмѣ 15:12,13,14. Същия превод имаме и в Левит 22:4, А л. 122а сѣмѣ ѿзлнѣа. В текста на Левит лексемата ρύσις се превежда с отглаголното същ. ѿзлнѣаннѣ – отново от корена на лити, но образувано с представка и суфикс. Тъй като въпросната главата от Левит се занимава с телесната нечистота както на мъжете, така и на жените, прави впечатление още едно преводаческо решение на славянския книжовник. Когато думата ρύσις се отнася до мъж, тя се превежда с гореспоменатото излияние, но когато се отнася за жена, естествено, става въпрос за менструация (кръвотечение), когато жената е нечиста, славянското съответствие е от корен *тек-/ток-* *крово̀тѣкоу̀цин*, *теу̀еннѣ ѣа*, *тоу̀а̀цин* *крѡвь* (A119a). Защо славянският преводач е направил такова последователно разграничение можем само да предполагаме. Възможно е зад това решение да стоят и културни разбирания, които са се изгубили с времето – в този случай вероятно се касае за схващането за жената като съсъд.

В текста на книга Царства в Архивския хронограф лексемата γογορρούς е преведена също с хапакс – *вѣзнагачу̀е*, което четене съвпада с четенето в групата на руските ръкописи – *вѣзногачу̀е*. Лексемата е засвидетелствана у Срезневски (*СДРЯ*:62) и Миклошич (*Miklosich*:16) отново само във въпросния стих от Царства. Етимологията на този хапакс също е неясна. Възможно обяснение е погрешна етимологизация на една от съставките на гр. дума: вместо от γογῆ с първо значение семе, производът е изведен от γόβυ – коляно, откъдето – крак. И тъй като става дума за клетва върху дома на Иоав, преводачът е превел думата като безкрак. Резултат от смесването на двете гръцки лексеми се вижда в български и досега в думата *поколение* и в изрази като *коляното Давидово/Аврамово* и пр. Интересно в случая е, че лексемата *вѣзнагачу̀е* е формирана със суфикс *-чии*, който е характерен за прабългаризми от типа на *кръ̀чии* (1Цар 13:19), *къ̀нигъ̀чии* (2Цар 20:25), каквито се срещат в славянския превод на Царства. Възможно е и друго: лексемата да е прилагателно, получено от основа *ногат-* с помощта на наставка *-ѣ* и представката *вѣз-*: *вѣзногаштѣи*, което на руска почва би се превърнало в *вѣзногачии*. Лексема *ногатый* със синоним *ногастый* и значение ‘който има дълги крака’ има в съвременния руски език. В Словарь русского языка XVIII в. намира-

ме словосъчетанието ногатый лист като название на растението *Pedatum folium*. Прилагателно *nogat* със същото значение е познато и в сръбски и хърватски (*Skok*:522). Наставката -ат за относителни прилагателни е продуктивна и до днес в съвременните славянски езици и в български, срв. *брадат, рогат, космат, мустакат, ръбат, окат* и под. Обратният речник на Срезневски съдържа над 70 лексеми с тази наставка (*Indeks a tergo*:202–203). Сред тях е и *доугатын*, която се среща в 2Цар 13:18 Арх л. 237b и в *риза на ней дъгата* където *дъгата* стои срещу гр. *καρπώτος* ‘изрисуван с фигури на плодове’ (*Sophocles* 1992:630)³.

Различният превод на лексемата γουορρούς е в подкрепа на изказаната от редица изследователи⁴ теза, че преводът на Царства не е дело на книжовника, превел Осмокнижието. Неведнъж като доказателство за това е изтъквано и изобилието от грешки, което отличава славянския превод на Царства от този на Осмокнижието. Това е видно и в разглеждания стих 2Цар 3:29. Изразът кратῶν σκυτάλης, т. е. ‘*държащ жезъл, бастун, тояга*’ е преведен с *не њмоуцин ннчтѡже*. Традиционно в такива случаи се обръщаме към текста на книгата в ръкопис G, където повечето от най-фрапантните грешки в първоначалния превод липсват (*Кульбакин*:23; *Thomson*:763). На л. 260г четем: и да не вскѣдѣть ѿ двѣи ѡавла и ѿ сѣмене его хрѡ и прокажѣ и пѡръжеи жѣзль. За прегледност привеждам отново стиха според текста в Архивския хронограф. Очевидно е, че тук става въпрос за колация на два съществуващи превода (*Кульбакин*:30). Книжовникът, съставил текста в препис G, е заменил неразбираемото *безнагачи* с *хромъ*, въпреки че след поправката в превода на *не њмоуцин ннчтѡже* с *пѡръжеи жѣзль*, се получава тавтология, а от гр. γουορρούς остава само първата съставка, която след преосмисляне се превръща в и ѿ сѣмене его.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Горский, Невоструев: *Горский, А., К. Невоструев (1855):* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 1. Священное писание. Синодальная типография, Москва.

Даль: *Даль, В. (1880–1882):* Толковый словарь живаго великорусскаго языка. Т. 1–4., „Русский язык“, Москва, 1978–80.

Дунков: *Дунков, Д. (1991):* „Среднобългарският препис на книгите Царства от XIV в.“, *Die Slawischen Sprachen*. Bd. 28, 27–41.

Кульбакин: *Кульбакин, С. (1901):* „Славянский перевод Первой книги Царств“, *Сборник ОРЯС*, т.68, № 3, 21–54.

³ Тук става дума за дрехата, с която е облечена Давидовата дъщеря Тамар при злощастната си среща с брат ѝ Амнон. Още за значението и разпространението на тази лексема вж. *Славова* 2011.

⁴ Вж. *Славова* 2011:3, *Thomson*: 758, *Горский, Невоструев* 1855:34–41.

Михайлов: Михайлов, А. В. (1912): Опыт изучения книги Бытия пророка Моисея въ древнеславянскомъ переводѣ. Часть I. Паримейный текстъ, Типография Варшавскаго Учебнаго Округа, Варшава.

СДРЯ (1893–1903): Срезневский, И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 1–3. Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург.

Славова 2011: Славова, Т. Първа и Втора книга Книга Царства в състава на Архивния хронограф (предварителни наблюдения). В: *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, 1, 2011, 3–16.

СРЯ (1975–2002): Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–26. Наука, Москва.

СРЯ XVIII: Словарь русского языка XVIII в. <http://feb-web.ru/feb/slf18/slov-abc/14/slf17404.htm>. Последен достъп 25.07.2015 г.

Фасмер: Фасмер, М. (1986–1987): Этимологический словарь русского языка. Прогресс, Т. 1–4. Москва.

BROOKE, MCLEAN, THACKERAY (1927) *The Old Testament in Greek, according to the text of Codex Vaticanus. Vol. 2., Cambridge University Press, London.*

Indeks a tergo: INDEKS A TERGO Do materiałów do słownika języka staroruskiego I. Srezniewskiego. Warszawa, 1968.

Kaluzniacki: Kaluzniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarian Euthymius (1375–1393) nacj den besten Handschriften, Wien, 1901.

Dunkov: Dunkov, D. (1995): Die Methodbibel. Die Bücher der Könige. Das erste Buch Samuel, Die Slawischen Sprachen. Band 42.

Dunkov: Dunkov, D. (1995): Die Bücher der Könige. Das zweite Buch Samuel.– Die Slawischen Sprachen. Band 45.

Liddell-Scott: Liddell-Scott-Jones. Lexicon of Classical Greek www.perseus.tufts.edu/cgi-bin.

Miklosich: Miklosich, F. (1862–1865): Lexicon palaeoslovenico-graecolatinum. Scientia Verlag Aalen, Wien.

Skok: Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1971.

Sophokles: Sophocles, E., J. Thayer, H. Drisler. Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100).

Thomson: Thomson, F. (1998) *The Slavonic Translation of the Old Testament, Interpretation of the Bible.* Sheffield Academic Press, Sheffield, 605–920.

СЪКРАЩЕНИЯ

РГАДА – Российский государственный архив древних актов, Москва

РГБ – Российская государственная библиотека, Москва

РНБ – Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург